

Олена Соболева

Колективні молитви дуа: до проблеми відтворення сучасного «побутового» ісламу кримських татар

Olena Soboleva

Collective prayers dua: to the problem of reproduction of modern «everyday» Islam of the Crimean Tatars

Some special features of traditional collective prayers practices of Crimean Tatars Dua are described. These practices have the same importance for Muslims of Crimea as the cult practices of Islam - Salat prayer, Fasting Ramadan, Friday prayers and Hajj. Dua has an important role in the reproduction of traditional religiosity of Crimean Tatars.

Key words: collective prayer, «everyday» Islam, religion, Crimean Tatars

Йдеться про особливі риси традиційних колективних молитовних практик кримських татар дуа. Вони мають таке ж важливе значення для мусульман Криму, як і культові практики ісламу – Намаз, піст Рамадан, п'ятнична молитва та Хадж. Дуа відіграє важливу роль у відтворенні традиційної релігійності кримських татар.

Ключові слова: колективні молитви, «побутовий» іслам, релігійність, кримські татари

У дослідженні певного релігійного культу та його вчення сьогодні особливо привертає увагу не лише офіційна доктрина, що найбільше виражається у системі теології, але й так звана «побутова», чи «народна» релігійність, яка знаходить своє втілення переважно в усній традиції. Вчені різних спеціалізацій, етнологи, історики-медієвісти, соціологи, неодноразово звертали увагу на специфічні, не притаманні офіційному віровченню, явища відтворення релігійного культу в окремих етнорелігійних общинах. Наявність цих особливостей пояснюють по-різному, зокрема вказується на накладання певного етнічного субстрату на релігійні традиції населення окремих регіонів, також велике значення «народної релігії» в часи Середньовіччя та Нового часу пояснюють домінуванням міфологічної картини світу із потужною фольклорно-ритуальною системою, яка інкорпорувала у себе певні релігійні постулати офіційної віри¹. Таке пояснення найбільше підходить для вивчення явищ релігійної культури народів доіндустріального суспільства, проте до кінця не дає відповіді на питання відтворення старих й навіть творення нових форм «неформальної» релігійності у сучасну добу. Можливо, причина постійного співіснування та взаємодії «офіційної» та «побутової» релігії криється у нелінійності людського соціуму, в якому одночасно співіснують безліч ідей та традицій, а також у притаманній людині «мозаїчності» свідомості, яка приймає та комбінує одночасно взаємовиключну інформацію.

У цій статті пропонується до розгляду питання сучасного побутування традиції проведення колективних релігійних практик *дуа* в середовищі кримських татар в Криму, які за низкою ознак можна віднести до одного з проявів «побутового» ісламу. Незважаючи на те, що колективні молитви *дуа* займають помітне місце в релігійній культурі кримських татар і характеризується місцевою самобутністю, вони не отримали достатнього висвітлення в науковій літературі. Для нас інтерес представляють замітки і дослідження етнографії та фольклору кримських татар, зроблені в різний час². У них містяться також деякі матеріали про особливості дотримання кримськотатарськими віруючими ісламського культу. Відсутність уваги етнографів до питань «народного» ісламу кримських татар можна пояснити домінуванням атеїстичної радянської ідеології і зацікавленістю дослідників у вивченні доісламських архаїчних елементів. Останнім часом вийшла також низка розвідок, присвячених ісламознавчій тематиці. Проте основне місце а них займає все жтаки дослідження розвитку та відродження офіційних релігійних інституцій, неформальна ж сторона релігійного життя не отримала достатнього освітлення³. Саме тому в розгляді цього питання переважно будемо використовувати польові матеріали автора (2006 – 2011 рр.). Окремо хотілося б відзначити роботу Г. Туймової, присвячену релігійним жанрам фольклору кримських татар, *Мавлід і іляхи*. Це, мабуть, єдине дослідження, виконане на базі польових матеріалів, в якому розглянуті особливості колективних релігійних практик кримських татар⁴.

Кримські татари сповідують ісламську релігію сунітського толку. Величезний збиток мусульманському віросповіданню в Криму, як втім, і на всій території, де була встановлена комуністична влада, принесла примусова секуляризація суспільного життя в радянський час. В умовах, коли закривалися мечеті і монастирі, переслідувалися релігійні діячі, знищувалася традиційна система теологічної освіти, окремі форми релігійного життя йшли в глибоке підпілля, де протягом усього радянського періоду піддавалися свого роду консервації. Дослідники різних мусульманських традицій вже неодноразово засвідчували слабку ієрархізацію та інституалізацію релігійного життя «пересічних віруючих» в ісламі⁵. На відміну від християнства, в ісламі низка сімейно-побутових обрядів мали «приватний» характер, проводилися не в храмі, як у християн, а в колі сім'ї за участю священнослужителя мулли, часом його функції заміщав старійшина роду. Таке «неформальне» положення релігії сприяло швидкому переміщенню всіх уцілілих в радянський час публічних ісламських обрядів у приватну сферу. У середовищі кримських татар, мабуть, головну суспільно-релігійну функцію отримує обряд колективних молитов *дуа*. Молебень *дуа* проводили традиційно в будинку ініціатора події, в ньому ж брала участь місцева ісламська громада. У радянський час функції священнослужителів все

частіше стали виконувати літні чоловіки, які вміли читати арабською і не мали спеціальної теологічної освіти, а відтворення релігійних практик щораз більше зміщувалося в «непрофесійну» та побутову сферу.

Форма проведення, склад учасників, а також, у певному сенсі, і релігійні тексти обряду *дуа* дають нам можливість зарахувати його до прояву так званого «народного», або «побутового» ісламу. Самі кримські татари називають традиційні звичаї та обряди, не врегульовані офіційною релігійною доктриною, терміном *адет* (кримтатар – «звичай»). За словами імама мечеті с. Войково Ленінського району, сучасний священнослужитель повинен лояльно ставитися до елементів «народної» релігії, і якщо і не підтримувати, то хоча б не забороняти: «Ну, звичайно ж, є звичаї, які у кожного народу свої. Там різниця є. Але звичай – це таке почуття людини, населення, його відірвати ніяк не можна, тому, що воно з давніх давен йде. Ну, які не заважають, не заважають і не суперечать релігії – будь ласка, будь ласка»⁶. Але тут треба зазначити, що дослідники ісламу неодноразово стикалися зі складністю у відділенні так званого класичного або чистого ісламу та побутового ісламу⁷. Для віруючих такі елементи, як поминальні молитви після похорону, шанування могил мусульманських праведників, колективні молитви, що проводяться в колі громади, є невід'ємними атрибутами ісламського віросповідання, хоча часто і не представлені в офіційному варіанті ісламу. До того ж джерелом такого роду релігійних практик часто виступають самі священнослужителі, що користуються повагою серед віруючих. Вони часто є вихідцями з місцевих громад та успадковують свої знання від предків. Сьогодні так само увагу дослідників привертає питання опозиції традиційного ісламу і нових течій радикального і ліберального спрямування, які набули поширення серед певних груп кримських татар після розпаду Радянського Союзу та лібералізації суспільного життя. Центром релігійного життя кримських татар є Духовне управління мусульман Криму, яке визнає традиційний для кримських татар ханафітський масхаб сунізму. В останні десятиліття певний вплив отрималанизка інших мусульманських організацій і об'єднань, що мають переважно іноземне походження. До них можна віднести і діяльність радикальних ваххабітів і хиз-бут тахрір, також певне поширення отримав салафітський іслам, що пов'язаний з арабським світом, постійну підтримку отримують і турецькі релігійні фонди та організації⁸. Також слід зазначити, що в консервативному сільському середовищі «новими» сприймаються також обряди, що привносяться молодими священнослужителями, які отримали релігійну освіту закордоном (переважно в Туреччині та арабських країнах). С. Н. Абашин, дослідник подібних процесів в середовищі мусульман Середньої Азії, також вказує на те, що така опозиція є часто надуманою. За його словами, ворожнеча між різними новими і старими течіями ісламу скоріше носить соціальний, ніж релігійний

характер, і полягає чималою мірою в спробах перерозподілу «символічного капіталу»⁹. У нашому дослідженні питання стосовно поширення нових для Криму мусульманських течій важливе, оскільки їх лідери не є носіями і ретрансляторами прийнятих у кримських татар форм релігійних зібрань і молитов. Представники нетрадиційних течій ісламу найчастіше не підтримують, а часом і заперечують окремі складові традиційних релігійних молебнів *дуа*, які включають в себе багато народних *адетів*. Респонденти, носії традиційних релігійних знань, критично ставляться до представників нових «сект» ісламу: «Добре, може зараз більш грамотні, я про те не веду. Але споконвіку як йшло, як передавалося з покоління в покоління, так і йде. А це все таке, борода, це йде звідти. Десь, хтось керує»¹⁰. «Це коли людині під ніготь заноза заходить і починає наривати, знаєш, як боляче, ось це ось біль наш. Це різні ваххабісти, різні хиз-бут тахрір. Звідки воно до нас прийшло, я не знаю. Маленький народ, 300 тисяч людей мусульман тут, і ось така ось, не було цього!»¹¹

Перейдемо тепер власне до розгляду традицій проведення колективних молебнів, їх структури і ритуалів, що їх супроводжують. Термін «*дуа*», або «*дува*» перекладається з кримськотатарського як «молитва» і є досить ємним поняттям, що позначає молитовний текст, як писемний, так і відтворюваний усно. До *дуа* відносять молитовні тексти – цитати з Корану арабською мовою, а також і молитви, складені кримськотатарською мовою, часто відверто фольклорного походження (наприклад «*Ягъмур дуасы*», молитва викликання дощу). У значенні писемного молитовного тексту термін *дуа* знайшов широкий вжиток для позначення молитов – амулетів, які носять на тілі від пристриту і на удачу. У значенні усного тексту термін *дуа* вживається як щодо індивідуальної молитви, так і для позначення молитовних колективних практик, традиційно прийнятих у кримських татар.

Колективні *дуа* поділяються за змістом і характером події, яким вони присвячуються, на поминальні молитви за померлими на 7-й, 36-й і 40-й день після похорону, півроку і рік (*къайгъы дуасы*, *кемлик дуасы* – «молитва печалі»), а також молитви, які супроводжують радісні події в житті родини, *козь-айдындуасы* (кримськотатар. – «радісна звістка»), або *эйилик дуасы* (кримськотатар. *эйилик* – «добро», «благополуччя») – наприклад, народження дитини, спорудження нового будинку, повернення з подорожі члена сім'ї і т.д.¹³ Також є категорія *дуа*, що скликаються господарем, для благословення свого наміру *ніет* (далека дорога, будівництво, велика покупка). Знаходимо навіть вказівки на те, що раніше дорослий чоловік міг відпустити бороду тільки після досягнення 63-річного віку, приношення жертви та колективного *дуа* з особливою молитвою – *сакал -дуаси* (від кримськотатар. *сакал* – борода)¹⁴.

Дуа традиційно проводиться в будинку ініціатора події. На *дуа* запрошують старших представників родини і шанованих сусідів похилого віку. Про проведення обряду оголошують за кілька тижнів. Кожен, хто йде на молитву, перед цим повинен обов'язково за мусульманською традицією зробити *абдест* – обряд обмивання. Для проведення молитви виділяють два приміщення – кімнату для жінок і кімнату для чоловіків. Безпосередньо в релігійному обряді беруть участь люди похилого і середнього віку. Ведучий – мулла, як правило, читає молитовні тексти, всі присутні можуть хором вимовляти заключні формули молитов. Певні частини молитви читають усі присутні по черзі, в тому числі і жінки. Молодь в самому ритуалі участі не бере, але займається приготуванням обрядової їжі, обслуговуванням столів.

За описом Г. Туймової, *дуа* має універсальну структуру і складається з 3-х частин: перша присвячена читанню Корана, друга – *Мавлід*, а третя – виконання релігійних гімнів *іляхі*. Автор зазначає, що читання релігійного поетичного твору *Мавлід* у поминальних *дуа* є обов'язковим, а в молитвах на честь радісної події виконується за бажанням господаря¹⁵. А втім, наші польові записи свідчать, що *Мавлід* супроводжує не кожне поминальне *дуа*. Він може бути виконаний лише тричі протягом усього комплексу поминання (від сьомого дня до року). Читання ж цього твору під час шлюбних ритуалів нами тепер не було зафіксовано взагалі.

Перша частина *дуа*, має кілька підетапів.

Під час першого з них вимовляється на початку *ніст* («намір») і мулла повідомляє про причину зібрання, далі читають першу суру Корану *Аль-Фатіха*, яка і відкриває молебень. Ця сура починає і завершує увесь молебень, а також кожен його композиційну частину. Після завершення читання першої сури мулла прочитає формулу *Тауба* («покаяння»). Після *Тауба* слідує триразове співуче колективне проголошення формули шахади («*ля іля ілля-ла -лаху ...*» – «Немає іншого божества крім Бога ...»). Далі починається читання окремих сур з Корану, прочитання імамом окремих аятів чергується триразовим колективним проголошенням формули звеличування Бога *текбір* («*Аллаху акбар ...*»). Першу частину завершує читання сури *Аль-Фатіха*¹⁶.

Другий підетап дослідники називають «зікр». Зікр є традиційною ісламською релігійною практикою, яка полягає в багаторазовому повторенні імені Аллаха, він має багато форм виконання, залежно від місцевих культурних і етнічних традицій. Найбільшого поширення зікр як медитативна практика отримав серед суфійських братств¹⁷. Розпочинає цей підетап молебню читання аяту *Аль-курси* «Трон» з другої сури. Сам зікр у кримських татар називається «*теспе чекме*» («перебирання чоток») або *джемаат зікр* (суспільний, колективний зікр) і полягає в багаторазовому проголошенні формули вихваляння Бога *тахліль*, що

чергується з читанням релігійних гімнів *зікр іляхісі*. Для цього традиційно використовують чотки з зерен рути (*юзерлік*), які складаються з трьох сегментів, кожен з яких налічує 33 округлих світлих намистин, розділених чорними. На кожен світлу намистину вимовляють формулу *тахліль*, короткий цикл, таким чином, складається з 33-х рецитацій, чорна намистина відзначає виконання уривка з *іляхі*¹⁸. Під час виголошення формули «*ля іла-іля-л-лаху*» спочатку всі присутні повертають або нахиляють голову праворуч, потім ліворуч, вітають таким чином ангелів, що сидять на правому та лівому плечах. У кримських татар часто виконують спеціальні *зікр іляхісі*, які Г. Туймова порівнює з прийнятими у низці суфійських братств авторськими зікрами¹⁹. Сьогодні зікр, так само, як і *Мавлід*, не є обов'язковою частиною *дуа*, хоча його виконання вважається богоугодною справою.

Зікр, що виконують під час *дуа*, належить до типу гучного зікру *зікр – і джахр*. Г. Туймова вбачає у традиційних формах кримськотатарського зікру паралелі з релігійними практиками, які побутували в багатьох суфійських братствах (Кадірїя, Мавлавїя). Це сама структура молитви, проголошення *тахлїлю*, визначені рухи тіла (розгойдування), що супроводжують читання молитви, а також *іляхі*, які виконувалися під час зікру²⁰.

Третій підетап першої частини полягає в читанні сури Корану *Ясин*, однієї з найбільш шанованих сур серед мусульман.

Четвертий підетап називається *Багишлама* («посвята»), тобто посвячення всієї молитви якійсь події. Існує два види посвяти: прочитаного Корану і прочитаної 41 раз сури *Ясин*. Для цього кожен бажуючий може підготувати так званий *кирклама* (від кримськотат. *кирк* – 40), тобто прочитати 40 разів суру *Ясин*. Коли гість заходить в будинок, він оголошує господареві, що «дарує» від себе один *кирклама*. Для того, щоб не заплутатися в кількості подарованих *кирклама*, на позначення кожного з них кладуть на тарілку по одному шматочку цукру²¹. Так само хтось із найближчих родичів або сам господар перед проведенням *дуа* читає Коран від початку до кінця (*Куран хатим*). Нині, якщо в родині ніхто не вмє читати арабською мовою, то замовляють читати Коран у когось з мешканців села, часто у місцевого мулли. У нагороду за прочитаний Коран платять, по можливості, гроші. Потім під час *дуа* відбувається обряд посвячення Корану (*Куран багишлайлар*), або, за словами респондента, «відправлення молитви в Рай». Кожен прочитаний Коран позначають на тарілочки однією цукеркою. На кожен *Куран хатим* читають під час *дуа* три рази 112 суру Корану (*Аль-Іхляс*), один раз 113 суру (*Аль-Феляк*) і один раз 114 суру (*Аль-Нас*). Але, як правило, під час одного *дуа* присвячують тільки один прочитаний Коран. Після цього починають «дарувати» *кирклама*. На один *кирклама*, як правило, читають по три рази 112 суру (*Аль-Іхляс*). Читання сур з Корану супроводжується потрібним

проголошенням *текбір* (форма восхваління Аллаха). Кожен із запрошених гостей по черзі прочитує три рази 112 суру, черга рухається по колу. Спочатку молитву присвяти читають чоловіки, потім черга переходить до жінок. Якщо на *дуа* принесли багато *кирклама*, то господар може відкласти собі кілька шматків цукру, який символізує прочитанні молитви, для якогось іншої важливої життєвої події. Відчитаний цукор і цукерки учасники молитви забирають собі – вважається, що його вживання допомагає від різних хвороб.

П'ятий підетап – це колективний молебень закінчується читанням заключної *Хатим дуа* «завершальної молитви».

Другу частиную колективних молебнів *дуа*, як правило, присвячують читанню поетичного тексту *Мавлід* (*Мевлюд*), хоча, як вже зазначалося раніше, сьогодні *Мавлід* виконується далеко не на кожному *дуа*. *Мавлід* традиційно в ісламському світі читають під час свята народження пророка Мухаммеда 12 числа *Рабі-аль-авваля*. У кримських татар ритуальний контекст виконання поеми розширився за рахунок введення його в структуру колективних молитовних практик *дуа*. У кримськотатарській релігійній традиції набув поширення поетичний текст *Мавлід Васілету – н Неджат*, авторства С. Челебі (помер 1419), поета-містика турецького походження. Традиційно він ділиться на кілька розділів (*бахр*), а його виконання супроводжується певними ритуалами²². Так, під час читання розділу «*Еміне хатун*», в певний момент, коли згадується «аромат, подібний мускусу», виносять сушене листя базиліка, всі присутні його розтирають в руках, а кімната заповнюється пряним запахом. Під час прочитання тексту «*Кетірділер Кевсері*», всім присутнім роздають чашки з обрядовим шербетом. Після слів: «Прилетіла птаха біла з розпростертими крилами, зміцнила мене силою віри», жінки одна одній гладять спину²³. Під час прочитання центральної глави *Мевлід* «*Мергаба бахри*» всі присутні встають, чоловіки складають руки внизу живота: права рука лежить на лівій. Респондентом, уродженцем м. Сімферополь, був описаний дещо інший обряд під час прочитання цього тексту: головний читець виходив у центр кімнати, всі присутні шикувалися в два ряди навколо нього. Головний виконавець починав обертатися в ліву сторону, при цьому ритмічно погойдуючись, всі інші повторювали його рухи, вимовляючи в такт вигук «*Хай, хай!*». За словами інформанта, такий спосіб колективного виконання поетичного тексту сьогодні зустрічається щораз рідше, хоча іноді на релігійних зібраннях ще проводять такі кругові обертання²⁴. Можна стверджувати, що спосіб прочитання і характер обрядів, прийнятих під час виконання *Мавліду*, схожі з особливостями виконання цієї поеми в середовищі суфійських братств.

Третя, заключна частина *дуа* присвячується прочитанню релігійних текстів *іляхі*, за словами Г. Туймової, в цей час їх найчастіше виконували жінки. *Іляхі* (від араб. «Божественний») – релігійний музично – поетичний жанр фоль-

клору кримських татар, що сформувався на основі мусульманської традиції та етнічного фольклору. *Іляхі* як фольклорний жанр виник у часи Кримського Ханства під значним впливом суфійських молитовних практик. Зміст *іляхі* має повчальний характер, в них мовиться про людське благочестя, наводяться приклади з Корану, текст побудований у вигляді звернень до людей, Аллаха, померлих предків. За характером виконання, тематикою і обрядовим значенням дослідники виділяють кілька типів *іляхі*: *Тавхид іляхійси* (виконувалися хором, часто супроводжувалися ритмічними вигуками: «хай», «гай») *вакуф іляхійси* (сольні твори), *зікір іляхійси* (виконувалися під час колективної молитви *зікір*), *су селя іляхійси* (співали тільки при обмиванні покійного), *киев – келін іляхійси* (весільні *іляхі*), *Мухаммедін іляхійси* (пісні на честь пророка Мухаммеда) т.д.²⁵ Слід підкреслити, що не всі згадані *іляхі* виконуються безпосередньо під час *дуа*, деякі з поетичних текстів мають досить чітку ритуальну прив'язку, це, наприклад, похоронні та весільні *іляхі*, які не входять в структуру *дуа*, а виконуються в певні моменти розгортання відповідних обрядів.

Перед проведенням молитви усіх присутніх пригощають кавою і традиційними солодощами. У деяких общинах чоловіки під час читання молитви сьогодні традиційно сидять на *міндер* (низьких матрацах) уздовж стін кімнати. Жінки, перебуваючи в сусідньому окремому приміщенні, уважно слухають молитву і приєднуються хором до молитви чоловіків під час виголошення заключних молитовних формул. Після завершення *дуа* всіх учасників запрошують до обіднього столу, який накривають окремо для чоловіків і жінок. Обов'язковими стравами в цей день є суп *шорба* (в степовому Криму подають *томалах шорба* – з маленькими фрикадельками), компот із сухофруктів – *хошаф*. На стіл не подають виделки та перець, а також хліб нарізають цільними шматками, не перерізаючи навпіл.

Молитва *дуа* має, по суті, поминальний характер, молитви *Куран хатим* і *кирклама* здійснювали з метою вшанування померлих предків. Так, респондент зазначає: «І на *нішан* [заручини – О. С.] *кирклама* також читають, це ж все ми для мертвих робимо. *Кирклама* – це саме поминальна молитва»²⁶. Інший інформант, зокрема, вказує на те, що молитва живих є їжею для померлих: «Живий їсть воду, хліб, сіль. А мертвий – читання Корану – це його їжа»²⁷. Поминають всіх предків роду, не перераховуючи поіменно, крім того, також у поминальній молитві згадують усіх людей, які загинули в дорозі. Обов'язково в кінці молитви господар будинку роздає всім учасникам дійства пожертву – *садака*, під час фіксації матеріалів, це було приблизно по дві – три гривні кожному.

У всіх ритуалах *дуа* помітна важлива обрядова роль чоловіків. Власне чоловіки є виконавцями всіх основних молитов, а мулла керує молебнем. Сьогодні це єдиний ритуал, де збереглася традиційна сегрегація статей. Крім релігійної функції, *дуа* у багатьох випадках виконує роль громадської санкції (весільне

дуа, проводи в армію, *дуа* перед початком спорудження будинку). У колективних *дуа* беруть участь усі віруючі різних вікових і соціальних груп, навіть ті, які не виконують намаз, не дотримуються посту Рамадан і не ходять на п'ятничну молитву. У цьому відношенні колективні молитовні практики *дуа* виступають потужним інструментом, що залучає в релігійне життя всіх мусульман, у тому числі й тих, яких прийнято називати «умовно віруючими».

Розгляд структури *дуа*, традицій його проведення, молитовних текстів показує особливий вплив традицій різних суфійських тарикатів. Дослідники ісламу в Криму вже вказували на важливу роль суфійських братств у поширенні релігії на півострові. Суфійські обителі розташовувалися в різних регіонах півострова, а діяльність шейхів – містиків підтримувалася представниками правлячої династії ханів у Криму. Зокрема, в Криму відома діяльність таких традиційних тарикатів, як хальветія, йасавія, мавлавія, кадирія, накшбандія, але є інформація і про місцеві братства – коледжі та чоюнджі²⁸. Культура середньовічних мусульманських містиків особливо виразно вплинула на формування традиційного інституту ісламу кримських татар у двох сферах. По-перше, суфійський вплив помітний у формуванні культу поклоніння могилам мусульманських праведників Азізів. По-друге, власне, в традиціях колективних релігійних зборів, приурочених до сімейного і, частково, до календарного обрядового циклу, які ми щойно розглянули.

Сьогодні виділення з усього розмаїття ритуалів, пов'язаних з *дуа* безпосередньо, вплив суфійських традицій певних братств – досить складне завдання. Очевидним є перехресний вплив між локальною кримськотатарською етнічною традицією і релігійною культурою суфіїв, що мали вплив у певному регіоні. У народному середовищі відбувався постійний процес фольклоризації професійних суфійських релігійно-поетичних жанрів, міфологізації життя релігійних діячів – шейхів, могили яких (Азізи) згодом ставали важливими місцями шанування і паломництва. Проникнення суфійських релігійних практик в традиційне обрядове життя жителів окремого регіону бачимо на прикладі, що був описаний автором середини XIX ст. Ф. Домбровським. За його словами, *дуа* влаштовувалися раз на рік у тих селах Євпаторійського повіту, де були Джума – Джамі (Соборної мечеті) представниками суфійських братств. У селі Бурнак (10 – 11 дворів) *дуа* проводили традиційно між 10 і 15 травня. Напередодні проведення обряду в село з навколишніх сіл збиралися шейхи, дервіші та їхні учні. Обряд молитовних зборів відбувався увечері після заходу сонця. Молитву вів головний шейх, всі присутні (близько 30 осіб) ставали по колу і підспівували вигуками «Гува» (очевидно, йдеться про круговий *зікр*). Одночасно в полі поблизу села влаштовували ярмарок і народні гуляння жителі всіх навколишніх селищ. Варто зазначити, що головний шейх села, який і був

головним виконавцем молитви, за 40 днів до проведення молитви закривався у себе в келії, постив і проводив весь час у молитві, читаючи Коран. Вечорами до нього збиралися учні на проповіді²⁹. Ця традиція дуже нагадує сучасний звичай читати повністю Коран (Куран хатим) і 40 разів суру *Ясин* (*кирклама*) перед проведенням *дуа*. На цьому прикладі бачимо, як звичай суфійських тарикатів проникали в суспільне життя села, а традиція проведення релігійних зборів *дуа*, очевидно, стала відзначатися місцевими жителями як своєрідний календарний обряд (ярмарок та гуляння). Цілком можливо, що в пізнішій традиції *дуа*, що проводилися членами суфійських тарикатів, поступово перемістилися в область сімейних релігійних ритуалів, а пам'ять про їх зв'язок з певними суфійськими братствами або діяльністю конкретного місцевого шейха втратилася.

Імовірно колективні молитовні практики, в тій формі, в якій вони представлені нині, можна вважати відносно пізнім явищем. У своїй структурі, в обрядових текстах вони «законсервували» традиції суфійських братств, які мали безпосередній вплив в певній громаді, а ретранслявалися ці традиції через передачу в сім'ях спадкових мулл і шейхів. У радянський час колективні *дуа* набули особливого суспільно-релігійного значення, оскільки були чи не єдиною публічною формою репрезентації ісламу. Таким чином, традиція проведення *дуа* є одним з найбільш важливих проявів так званого «народного ісламу» кримських татар. *Дуа* представляє місцевий варіант відтворення мусульманського віровчення, який був сформований під значним впливом різних течій мусульманського містицизму.

¹ Цуканова И. В. Определение специфики феномена «народная религиозность» // Наука – искусство – культура. – 2012. – Вып. 1. – С. 64 – 71.

² Гудзий Н. Мотив усеченной головы в татарской легенде об Азисе // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1919. – № 56. – С. 98 – 108; Маркс Н. Азис (бахчисарайская легенда) // ИТУАК. – 1918. – № 54. – С. 260 – 264; Домбровский Фр. М. Дуа // Крымские татары: хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. – Симферополь, 2005. – С. 171 – 174 [Переизд.: Домбровский Фр. 1847, *Дуа*, Одесский вестник, № 51]; Раде Г. Крымские татары // Вестник Российского географического общества. – 1856. – Ч. 18; 1857. – Ч. 19.

³ Ислам в Крыму: Очерки функционирования мусульманских институтов / Бойцова Е. В., Ганкевич В. Ю., Муратова Э. С., Хайрединова З. З. – Симферополь: Элиньо, 2009 – 432 С. ; Богомолов О., Данилов С. Семиволос I. Ислам и политика идентичностей у Крыму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття. Аналітична доповідь. – К.: Стило, 2009, – 56 С. ; Осиповский С. Н. Развитие ислама в современном Крыму // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вып. 141/2013. Серія: Філософія. – Севастополь, 2013. – С. 132 – 135с. ; Куц Н., Муратова Э. Прошлое, настоящее и будущее крымских татар в дискурсе мусульманского сообщества Крыма. – К.: «К.І.С.», 2014.

⁴ Туймова Г. Р. Религиозные музыкально – поэтические жанры в традиционной музыке крымских татар: мавлид и иляхи : дис. канд. иск. М., – 2008. – 209 С.

- ⁵ Уразманова Р. К. «Мусулманские» обряды в быту татар // Этнографическое обозрение. – 2009. – №1. – С. 13 – 26; Абашин С. Н., Практическая логика ислама // Антропология социальных перемен. Сб. статей к 70-летию В.А.Тишкова / Отв. ред. Э.-Б. Гучинова, Г. Комарова. М.: Российская политическая энциклопедия, 2011. – С. 256 – 281.
- ⁶ Аблязов Б. (1932 р.н.), народився в С. Ай –Серез (Міжріччя) Судакського р-ну. Записано автором в 2011 р.в С. Войкове Ленінського р-ну.
- ⁷ Абашин С. Н., Бобровник В. О. Соблазны культа святых (вместо предисловия) // Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе / РАН; Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо – Маклая; Институт востоковедения / С. Н. Абашин (сост. и отв. ред.), В. О. Бобровников (сост. и отв. ред.). – М.: Восточная литература, 2003. –С. 3 – 17.
- ⁸ Осиповский С. Н. Развитие ислама в современном Крыму//Вісник Сев НТУ: зб. наук. пр. Вип. 141/2013. Серія: Філософія. — Севастополь, 2013. – С. 133.
- ⁹ Абашин С. Н., Практическая логика ислама... – С. 256 – 281.
- ¹⁰ Халілов Д. (1926 р.н.), народився в С. Ельбузли Судакського р-ну. Записано автором в 2011 р.в м. Старий Крим.
- ¹¹ Аблязов Б. (1932 р.н.), народився в С. Ай -Серез (Міжріччя) Судакського р-ну. Записано автором в 2011 р.в С. Войкове Ленінського р-ну.
- ¹² Абдураманов А. (1926 р.н.), народився в С. Бай-Кият Черноморського р-ну. Записано автором в 2007 р. в м. Євпаторія.
- ¹³ Еюпова З. (1926 р.н), народилася в С. Керменчик Бахчисарайського р-ну. Записано автором в 2007 р. в С. Щасливе Бахчисарайського р-ну.
- ¹⁴ Сейтжелілова З. (1931 р.н.), народився в С. Коккоз Бахчисарайського р-ну. Записано автором в 2007 р. в м. Сімферополь.
- ¹⁵ Туймова Г. Р. Религиозные музыкально – поэтические жанры в традиционной музыке крымских татар: мавлид и иляхи : дис. канд. иск. М., – 2008. – С. 55.
- ¹⁶ Там само. – С. 57.
- ¹⁷ Аширов А.А. Пасилов Б.А. Зикр джахр в ритуальной практике суфийских групп Средней Азии и его этнографические особенности // Этнографическое обозрение.– 2010. – №5. – С. 37 – 43
- ¹⁸ Аміров Р. (1930 р.н.), народився в м. Сімферополь, батько родом з С. Бурнак. Записано автором в 2010 р., в м. Сімферополь.
- ¹⁹ Туймова Г. Р. Вказ. праця. – С. 60.
- ²⁰ Там само. – С. 62.
- ²¹ Абашин С. Н. Практическая логика ислама... – С. 256 – 281.
- ²² Туймова Г. Р. Вказ. праця. – С. 64 – 72.
- ²³ Там само. – С. 71.
- ²⁴ Аміров Р. (1930 р.н.), народився в м. Сімферополь, батько родом з С. Бурнак. Записано автором в 2010 р. в м. Сімферополь.
- ²⁵ Антология крымской народной музыки [Собиратель, исследователь, сост., авт. Ф.М.Алиев]. – Симф., 2001. – С. 73 – 90.
- ²⁶ Абляімова М. (1934 р.н.), народилася в м. Євпаторія. Записано автором в 2007 р. в м. Євпаторія.

- ²⁷ Аблязов Б. (1932 р.н.), народився в С. Ай-Серез (Міжріччя) Судакського р-ну. Записано автором в 2011 р. в С. Войкове Ленінського р-ну.
- ²⁸ Абдульвапов Н. Актуальные проблемы изучения суфизма в Крыму // Ученые записки ТНУ. – Симферополь. – 2005. – Т.18 (57). – № 3: Серия «Филология». – С.179–192.
- ²⁹ Домбровский Фр. М. Дуа //Крымские татары: хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. – Сиферополь, 2005. – С. 171 – 174 [Переизд.: Домбровскиф Фр. 1847, *Дуа*, Одесский вестник, № 51].